

L O T Z E.

II.

Lotze psychológiájának eddigi rajzvázlatában már nem lehetett mellőzni a metaphysikai háttért. Fő tárgy azonban a lélek volt, az emberi, az egyedi lélek, annak fejlődési fokai, külső és belső feltételei. A lelki élet ama physiologiájában és mechanikájában nem volt szükség bővebben kiterjeszkedni az egyes léleknek a lelkek egyeteméhez s a világegészhez való viszonyára. De a lelki élet ezzel nincs kimerítve, nincs megértve. A rész az egészben leli meg a maga igazságát. Az egyes embernél is nehéz volna elválasztani, mi a tisztán egyedi s mi a fajé s bizonyára sokkal több az, a mit a társaságtól, a haladó emberiségtől nyert, mint a mit magával hozott, — ha ugyan a magával hozottban is a nagyobb rész nem a nemzedékek hosszú sorának öröksége, legalább mint dispositio. Szóval az ember alatt ma nem egy állatpéldányt, de az élő társaság egy tagját, az emberiség egy képviselőjét értjük. Maga az emberiség ismét létében, fejlődésében a természettől függ, annak része a világváltozás egy módosulata. De vajjon esetleges vagy szükséges productum-é, eszköz-e vagy cél az egyetemes életben . . ?

Így jutunk természetesen az embertan kérdéseiről a történelemre s a történelemről az universum problémáira. Lotze rendszerének további ismertetésében is követhetjük ez utat, a metaphysikának elébe bocsátván az emberiség psychológiáját: a történelem bölcséletét. Egy harmadik részben inkább az író és ember emelkedett szellemének s kritikai talentumának megvilágítására, felmutatjuk őt mint művészetbölcsest s logicust.

1. Az emberi lelket a lelkek sokaságában tekintvén, mindjárt feltűnik a különbözőség nemcsak az állati és emberi, de az egyes emberi lelkek között is. A kérdés nem ok nélkül lett

többször felvetve: qualitative egyenlők-e a lelkek s ha igen, mi okozhatja kifejlődésükben e nagy különbséget? Különösen az állat lelki életre mutat nagy eltérést. A művelésre képes lelki tehetségek helyett itt állandó ösztönöket találunk, melyek működését egyszerű mechanizmusnak nem nevezheti az, ki tapasztalja, hogy a változó helyzethez képest változik. Mintha egy »álmokképzet« hajtaná őket öntudatlan működésre, vagy valami »közvetlen sympathia« pótolná náluk a mi észrevételeinket s néha oly tökéletesen, hogy a »jóslátás« képességével látszanak birni. Ugyanily csodálatosoknak tetszenek az állatok műalkotásai (méhek, természetek) kimért szabályosságukkal, társas életük, szövetkezéseik, harczaik, melyeknek tervszerűsége — a tudatosság eszközei (szavak) hiányozván náluk — megfoghatatlan.

Lotze az ily lelki jelenségek kimagyarázására nem akar bizonyos »benszülött eszmék« felvételéhez folyamodni, de megengedve a lelkek természeti különbözőségét, érthetőnek tartja, hogy a külső életviszonyok befolyása alatt a fejlődés folyamán juthatnak egyes állati lelkek saját szerű képzetekhez, álmokhoz s vágyakhoz. Ez az »ösztonképzet« tehát nem eleve meglévő a lélekben, de a lélek »átalános rendeltetésének« alapján sok más körülmény folytán állott elő. Legközvetlenebb itt a testi feltételezettség, t. i. a szervezet s abban is az agyidegrendszer. A vivisectio kísérletei mutatják, hogy az agy tökéletesebb fejlődésével az érzelem élénkül, az indulatok s hajlamok száma szaporodik. Ebből azonban Lotze szerint az agynak szelleméleti fontosságára csak általánosságban lehet következtetni; a különös instinctusok s az agy fejlettsége közti parallelizmust nem lehet megállapítani. Az összehasonlító agyboncztanból csak egy következtetést enged meg, mely szerint az agyképződéssel a testi képződés typusa összefüggésben áll. A lelki életre csak közvetve bir fontossággal a centralis szerv, mint a hol az e tekintetben sokkal jelentékenyebb érzéki szervek, a mozgékony végtagok s egyéb testrészek idegei találkoznak. Az alsóbbrendű állatok csodás ösztönére is némi világot vet az a körülmény, hogy az agy-gerincz agyi s dúcsidegrendszer közti ellentét náluk csaknem hiányzik s így a test tengéleti változásai bizonyos észrevétel tárgyai lehetnek s motivumokat szolgáltathatnak többféle hajlamoknak (szaporodásnál, táplálékkere-

sésnél). Az is nagyon érthető, hogy egyes érzéki szervek fogyatkozása a többinek vagy egyesnek túlfinomtságát mozdítja elő. Az állatok úgynevezett előérzete a természeti változásokról valószínűleg csak a miénknél finomabb észrevétele a változások előjeleinek.

A lelki functiók leginkább a periphericus organumok számától s tökéletességétől függvén, az embernek más földi lelkes lények felett tagadhatlan előnye van; a mi azért nem jogosít feltennünk, hogy a természetnek célja lett volna e rangfokozat s az állatok nem magokért, hanem érttünk teremtettek volna. Sőt inkább az organismus egyes tulajdonai nagyobb mértékben találhatók némely állatnál, csak azok számában, mértékarányában muljuk őket felül. Nagyságra, testi erőre több háziállat előbb áll, élettartósságra az emlős állatvilág óriásai s még mozgékonyaságra is a majom. De a természeti adományok végletei közt az embernek jutott a szerencsés középút; a mindig kész, éber, de céltalan nyugtalanságban fel nem emésztődő erő és sokoldalú mozgékonyság képessé teszi őt, hogy egyes apró tevékenységét jelentékeny egészszé kösse össze. A külvilág sokoldalú ingereinek elfogadására alkalmassá teszi meztelen bőre, a sokféle visszahatásra egyenes járása, felszabadult s bámulatos mozgékonyaságu felső végtagjai s a mi a szellemi életre legfontosabb, beszéd-képessége. Némely madár képes egyes szókat utánózni, míg az emlősök, noha szájjüregök, nyelvök, fogaik, torkuk közelebb állnak az emberéhez, egyáltalában képtelenek. S ha mégis nem veszi fel szájuk a tagolt hangokhoz szükséges állást, bizonyosan az ösztön hiányzik az izmokban s a phantasia azok mozgásba indítására. Magoktól a madarak sem képesek túlmenni az ő saját melodiájokon s tagolatlan hangjaikon, minek okát Lotze a hallószerv tökéletlenségében s a hangképzetek és izommozgások közt praedisponált megegyezés hiányában keresi. Nem oly fontos előny már, de a culturára bir jelentőséggel az ember fogainak alkata, mely lehetővé teszi, hogy bármely éghajlat alatt megtalálja táplálékát. Ezeknek köszönhető, hogy míg az állatok alig mutatnak fejlődésképességet, az ember művelődésének határa nincs. — Félreértenők azonban Lotzét, ha úgy értenők ezt, hogy az állati s emberi lélek közt csak a testi organismus szerencsés esetlege teszi a különbséget s állatba jutván az emberi lélek,

hasznos maradna az állatokéhoz. Ilyen vándorlást a Lotze elmélete nem enged meg, mely keletkezésökben s fejlődésökben test és lélek közt harmoniát tanít. Lotze szerint a lelkek közt fejlődésképeességekre végetlen különbözőség van. De az állati és emberi lélek közt nincs az a roppant távolság, melyet állítanak s mely a bölcselőket már az ó-korban egy külön emberi lélek vagyis szellem felvételére vezette, úgy, hogy az embernek megvolna az állati érzéki lélek mellett, egy eszes lelke is. Erős dialektikával vitatja, hogy az a szellem s az észnek az értelemtől való megkülönböztetése éppen olyan abstractio, mint más fogalmunk, melynek megvan a gondolkozásban a maga jogosultsága, de megcsaljuk magunkat, ha e fogalomnak realis lételt s ezuttal az észnek vagy szellemnek a lélektől külön substantialitást, sőt ha csak erői önállóságot is tulajdonítunk. Könnyű bebizonyítani, hogy az állatokkal is közös érzéki megismerésben ott van már az ítélet, tehát a gondolkozás elemi alakja. A szellem, az ész fokára az emberi lelkek sem mind jutnak el. S ha nem tagadhatunk meg az állatoktól ily értelmi képességeket, melyeket magunkban teljesebbeknek tapasztalunk, van-e jogunk megtagadni másokat, melyeket vagy nem nyilváníthatnak, vagy nyilvánítási módjuk előttünk idegen?

A lelkek különféleségében való meggyőződés tartja vissza Lotzét azon elhamarkodott ítéletektől, melyek a geographiai viszonyoknak az ember testilelki átalakítására mindenhatóságot tulajdonítanak, melyek szerint az emberfajok egy közös törzsből eredve, a klíma, a táplálék, a foglalkozás hatása alatt változtak át testalkatra, bőrszínre, még lelki képességeikre nézve is. Az egész kérdésnek nem tulajdonít Lotze nagy fontosságot. Mégis valószínűbbnek tartja a race-ok eredeti különféleségét, minek nem mond ellen azok vegyülhetése; »az organicus különféleségek összeolvadásának lehetősége még nem bizonyít azok egy harmadikból való előállításának lehetősége mellett.« Itt mint egyébütt tartózkodik Lotze a hypothesisek rögtönzésétől; inkább szerényen beismeri, hogy a talány még most vagy egyáltalában megoldhatatlan. Így nincs tudva, mi határoz a születendő gyermek nem e felett; míg az ugyanazon szüléktől eredt gyermekek különbözőségére némi magyarázatot ad a szülék változott állapota, történéjk az kor, betegség vagy megszokások által. Az

apai, anyai tulajdonok egyoldalú öröklésére, az ősök valamelyikéhez való nagy hasonlóságra kigondolt megfajtésekhöz is igen sok kétség férhet. Gúnyt űz az afféle hypothesisból, hogy egy őslényből, például az emlősök valamennyien egy ősemlőstől származhattak volna. Abból, hogy némely ember homloka, orra s más testrésze bizonyos állatra emlékeztet, nem az következik, hogy egykori állatósára visszaűtött volna, hanem legfeljebb az, hogy ha az általános faji alak kivételében a természeti erők mechanizmusa akadályoztatik, könnyebben csap át egy szokott alak előállításába, mint egy egészen újéba.

Míg a születéssel nyert testi constitutió alig tudnak valamit változtatni a nevelés külső physikai s psychikai behatásai: a szellemi fejlődésben annál nagyobb átalakulásokat idézhetnek elő. Külsőleg ez az érzelmek kifejezésén mutatkozik: az arcz vonásain, a megszokott mozgások folytán felvett testtartáson, általában a külső megjelenés nemességén. Az egyéniség magvának kibontakozásához a behatások ez ezerfélesége szükséges. »Mentől egyszerűbbek az egyes ember életviszonyai s foglalkozásai, mentől szűkebb szellemi látókőre: annál alacsonyabb és egyoldalúbb egy faj vagy néptörzs műveltsége, annál inkább látjuk a hozzátartozókat a testi és szellemi természet monotonijába visszasülyedni.« Az egyéniség kialakulásánál szerepe van minden esetre a nemnek, a kornak, a véralkatnak s a testileki egészségnek. Ez elismert természeti különbségek psychologicaliai alapját Lotze főleg az érzelmekben, ennek a lelki élet többi formáihoz való viszonyában találja.

A két nem testszerkezeti különbségeinek nem tulajdonít nagy fontosságot, kivéven az idegrendszerbeli eltéréseket. Abból hogy a nők agya az idegekhez képest viszonylag nagyobb, a gerinczagy tömegesebb, a hátsó agykarajok nagyobbak, a mellsők kisebbek mint a férfiaké, nemcsak a nőknél sajátos hyperaesthesiát következteti, de azok nagyobb lelkifogékonyságát s izgékonyságát is. De a nők gyöngédségét, finomságát, érzelemgazdagságát hiba volna csupán a női test szövetének finomságára vinni, sokkal többet tesz erre a polgárosult életmód, mely a nőt nehéz munkától felmenti. A férfiak objectív világismeretében nagy része van a lassúbb fejlődésnek s a nyilvános élet küzdelmeinek.

Ha temperamentum alatt a belső állapotok lefolyásának bizonyos sajátlagosságát értjük, akkor nincs száma a temperamentumoknak. Az az ideal, melyet ezekről már az ó-korban felállítottak, ha megvalósul, közel áll a lelkibetegséghez. Itt is azonban nem ok nélkül találták fel a szót. Csakugyan lehetséges az egyéni természeti minőségeket főbb formák alá csoportosítani s a régiek theoriáját ha elvetjük is, az ő jó megfigyelésükön alapuló négyes felosztást megtarthatjuk. Lotze gyakorlatibbnak találja a temperamentumok jellemzését az életkorokhoz kötni.

A test egészsége megkívánja, hogy alkatrészei összeköttetésüknél fogva könnyen adják át egymásnak a felvett ingert. De azt már beteges állapot, ha ez átterjeszkedést üdvösen gátló akadály annyira gyöngül, hogy a legcsekélyebb inger valamennyit egyszerre együttérzésbe vonja, göresös rángatózást s gyorsabb kiválasztást idéz elő. Ellenben szerencsétlenség volna az élet s a műveltség kezdetén, ha e mindenoldalú izgékonyosság hiányoznék. Ilyen physikai állapotok maradványának tekintjük a sanguinicus véralkatot; ez természetes és szerencsés a gyermeknél, kinek részrehajlás, előítélet s uralkodó hajlamok nélkül kell a benyomásokat összegyűjteni s egy hangulatban sem maradni meg állandóan. De az értelem további fejlődésére, valamint az erkölcsi jellem szilárdulására a lélek ezen minősége éppen oly hátrányos, a mily előnyös a műveltség kezdetén. »Az emberi életnek az a feladata, hogy a végetlenül határozható csirából határozott alakú jellemmé fejlődjék, miért a további ezer meg ezer reménynek betöltetlenül kell maradni s a sok virágból kevés gyümölcsöt hozni.« A nagykorában is megmaradt sanguinicusnál a társadalmi szeretetreméltóság nem pótolja a megbízhatóság hiányát. — Az ifjúkor váralkatát melancholicus helyett — mivé fajulhat — szivesebben nevezi Lotze sentimentalisnak. Érti ez alatt ama hajlandóságot, mely a hangulatot keresve keresi, mindent a szív szemüvegén lát s így többre vagy kevesebbre becsül, mint azt illetné. Előnye az érdeklődés az élet s a dolgok iránt, az eszményinek szeretése; hátránya a határozatlanság, gyakorlatiatlanság, az ítélet objectivitásának hiánya, a kötelességtudat kifejlődésének akadályozása. — A férfikoré a cholericus véralkat, melynek korai

fellépése ártana a fejlődés teljességének nehézkes ingerlékenységével, melylyel nagy visszaható képesség szokott párosulni. Ismertető vonásai: az esetleges ingerek iránti érzéketlenség, bizonyos gondolkörre szorítózkodás, de aztán bizonyos érdekek üzésében állhatatosság. Hátrányai a szűkkeblűség, egyoldalúság, makacsság. A *phlegmaticus* véralkatot úgy fogja fel Lotze, mint a *cholericus* egyoldalúságának javítását; ez az *öregkor* természetes hangulata, mely nem szükség hogy testileg, lelkileg lomha legyen; ilyennek rendesen csak az indulatoktól mentesség mutatja.

Alig lehet valahol annyira csodálni Lotze lélekismeretének mélységét, mint a *Med. Psych. lelkibetegségek*ről szóló részében. E homályos tárgyra világosabb tekintetet kevés ember vetett. Mi itt sajnálatunkra csak röviden szólhatunk róla. — A normalis lélek ideálját — melyet Lotze felállít — véve mértékül, egy lelket sem nevezhetnénk teljesen egészségesnek. Mégis gyakorlati szükség a határt megjelölni, a hol a lelki betegség kezdődik, a mit pontosan tenni nem lehet. Az érzélem különzéseite, az értelmi műveltség visszas egyoldalúságát, a szenvedélyek esztelen kitörését még nem sorozzuk ide. Még a hol otromba csalódásokkal találkozunk a mindennapi élet ügyeire nézve, ott sem nevezzük azt lelkibajnak, inkább tudatlanságnak és ügyetlenségnek. Csak ott kezdődik az, hol szemmel látható és semmi nagyobb okoskodást nem kívánó tények félreismertetnek, hol az érzéki csalódás kedvéért a többi tárgyak vagy észrevétlenül maradnak, vagy mások gyanánt fogatnak fel, hol a beteg lélek világa kibékíthetlen ellenmondásba jött a való világgal.

Lotze megengedi, hogy a testi bajok — melyeket sokan egyedüli okoknak tartanak — lehetnek kiindulópontjai a lelkieknek, csak azt nem engedi meg, hogy mindig a testi functiók zavarával kezdődnének, mert tapasztalás szerint lelki rázkódások adják sokszor az első lökést a lélek elzúllására. Csak annyit enged meg, hogy a lélek rázkódásai visszahatván a testi substratumra, abban s az által a lélekben másodlagos változások idézetnek elő. Az idegrendszer változása, akár mint ok megelőzze, akár mint okozat kövesse a lelki rázkódást, együtt jár azzal. Lotze egy közvetítőt vesz fel köztük az érzelmekben. Az általános lehangoltság egyszerre állhat elő a központi szerv változásaiból s az értelmi s akarati tevékenység zavarából.

Igy minden lelkibetegség kedélybetegségből indul ki. A kedélybetegséget a lelkibetegségek központjává az teszi, hogy ilyenkor a testi közérzelem is megváltozik. Idegbetegknél minden különös ok nélkül névtelen aggodalom, kínos nyugtalanság fogja el a lelket; máskor ellenkező végletbe csap a kedélyhangulat: szokatlan vidámság következik be. A kedélyizgalom következményeit ismerjük az indulatoknál: a képzetek fennakadása vagy meggyorsulása (»a tudat szűkülése« s »a tudat szórakozása«), az izmok heves mozgása vagy megmerevedése, szilaj vérütés és lélekezés vagy a vér s tudóműködés meglassúdása, a kiválasztások zavara stb. Csakugyan ennek felel meg a lelkibetegség első stadiuma, mely vagy exaltatio vagy depressio. A kedélyizgalom néha a törekvések különösségében vagy erőszakosságában árulja el magát. Ez alapon osztályozza Lotze a lelkibetegségeket. Alapformák: a phrenesis s melancholia. Amannál tódulnak a képzetek a tudalomba, mindegyik élénken felfogva, néha visiókká emelkedve, de összefüggetlenül; a külső behatások nem érdeklik a beteget, legfeljebb irányt adnak gondolatrohamaiknak. Emitt ellenkezőleg külsőleg nyugalom van, bent azonban annál győtrőbb az érzelem, a gondolatfolyam bizonyos képzetkörre szorítkozik, az emlékezet csak annak reproducal. Mindegyik átmehet mániába, mely lehet céltalan őrjöngés vagy egy rögeszmétől vezetett egyoldalú működése az akarótehetségnek (monomania). A hülyeséget és bolondságot is vissza tudja Lotze vezetni a kedélybetegségére: bármily ellentétesek, úgy a bolondság (moria), mint a butaság (anoia) alapjában teljes kedélytelenség.

Az emberiség nemcsak térben él fajok, törzsek szerint elkülönözve, de időben is s szellemi nagysága nemcsak az által növekszik, hogy a társaságban az erők egyesülnek, de még inkább az által, hogy az új nemzedék átveszi az elődök örökségét s tovább gyümölcsözteti azt. Nemcsak az egyes ember fejlődik tökéletesedik, de halad, művelődik az egész emberiség. A műveltségben felgyűlt szellemi tőke növeli a képességet a továbbhaladásra. E művelődésnek megvannak belső és külső feltételei, fokozatai, formái, meg kell lenni törvényeinek is.

Lotze Mikrokosmosának második és harmadik részében a művelődés folyamatát tekinti át. Ugyanazon feltételeket, a melyek-

nek az egyes lélek fejlődése alá volt vetve, most az általános művelődés szempontjából tekinti s csak azután megy át az emberiség történelmi életének mozzanataira, a haladás főbb irányaira. Mellőzve a kevésbé jellemzetes külső feltételeket, elég lesz itt a belsők közül kettőt megemlíteni: az érzéket s a nyelvet, mint culturalis tényezőket.

A működésre mulhatlan szükséges az érdeklődés mindjárt az első észrevételek tárgyai iránt. Ez érdeklődést megadják az érzetet kísérő é r z e l m e k, mindenek felett a k ö z é r z e l e m. Ez érzelmek csak a legalsóbbrendű érzékeknél tisztán testiek, a felsőbb rendű érzékeknél lassanként fogy az érzelem szenvedélyes erőssége, hogy a benyomás bizonyos megítélési módjának adjon helyet, mely a tárgynak nemcsak ránk nézve, de magában véve is becset tulajdonít. Még az inyencz élvezetében sem tagadható bizonyos értelmi jelleg; az illatban gyönyörködés még világosabban mutatja a hajlamot az »anyag objectiv kedvességébe« való elmerülésre, — mit a legfinomabb szaglású állat sem ismer. Hát még a hangoknál, színeknél mennyire kialszik bennünk minden önző érdek! — A nyelvben igen sok példát találunk arra, mint fejezzük ki egyik érzéki érzetünket a másik érzékének jegyével. Beszélünk égető ízről, mély hangról. Az érzelmek ez analogiájának oka legyen bár azok hasonlóságában, vagy az ingerhatás rokonságában: e felfogásmód becse ugyanaz marad az emberi fejlődésre, mi megmérhetlen befolyást gyakorol világnézetünkre. — Az aetherhullámok (fény) adnak valóságot a dolgoknak egymásra nézve, ebben fejezik ki az egyes elemek az ő egyedi állapotjukat, míg a csengés által a testek belsejét véljük megismerni. S az egyes érzeteknek nemcsak tartalmát, alakját is rendezi phantasiánk, melyben azok élénk lépnek: a tért és időt. Már a polgárosodás legalsóbb fokán észlelhető az embernél a matematikai és mechanikai instinctus, mintegy bizonyosságul a törvényességről bizonyos eszme jelenlétének, a melyet phantasiánk mindenütt bevisz a tüneményekbe. Az egyensúly, symmetria, egység, teljesség, ütem, rhythmus — mintha velünk született érzék vagy ösztön volna — mutatkoznak már a vadembernél és a gyermeknél. — Ez első szemléletek élénkségére sokat tesz a mi testünk mozgathatóságának érzete; saját mozgásunk nélkül érthetetlen volna előttünk a természetbeli

mozgás, valamint az, hogy e mozgásnak okának kell lenni. — És nemcsak ily aesthetikai világfelfogásra segít bennünket érzékiségünk, de támogat ott is, hol a külső világot cselekvőleg akarjuk alakítani. Nagy igazság van a régiek azon észrevételében, hogy az emberi cultura jó részét kezünk alkatának köszönhetjük. De ehhez nem volna elég a kéz mozgékonyasága: szükséges a tapintási érzet finomsága s a képzettársítások rendkívüli könnyedsége és gyorsasága. Ha egy kezünkbe könnyedén fogott bot mozog, a bőrünket nyomott pontok pillanatonként változnak s érzéki phantasiánk mindenik pontra kiszámítja a vonal irányát, melybe a bot átmegy s azon pontot, melyen ez irányok egymást metszik. Ha a bot vége ellenállásra talál, a metszési pontot ott érezzük, a hol botunk az ellenállási tárggyal találkozik, oda helyezzük ki az ellenállás érzetét, mintha ezt érintené kezünk. A kettős érintési pontnak ez «áldásos érzéki csalódásán» nyugszik minden műszer biztos használata (a sebész késének, a tollnak, az ecsetnek, varró-kötőtűnek, kardnak stb.) Ugyanigy tudunk távolba érezni, bár különböző finomsággal testünk minden részével. Itt a lélek mintegy tovább terjeszkedik a testen kívül, az életérzelem megnagyobbodik. Ebben találjuk a pipere psychologicumát, melyet nemcsak a vadaknál, de a majmoknál is lehet észlelni. Az ujjhegyünkön függélyesen tartott botnak vagy egy fonalon függő golyónak csak súlyát érezzük; hozzájuk lebegésbe, úgy hogy az egyensúly helyreállítására végett izmainknak működni kelljen, egyszerre a bot magasságát s a golyó távolságát is érezzük. Ugyanigy érezzük egy ujjunkon tartott üres edény minden részét, minden mozgási irányát, ha az libeg s egyszersmind én-ünknek megnagyobbodását. A félrevágott kalapnak, a magas sarku cipőnek, a czilindernek hatása önérzetünk emelésére szintén ettől van, valamint a féllábakon járásnak, tróznak, királyi pálcának, nagy hajnak, uszálynak, minden lógó-lengő toldaléknak, melylyel a divat, a toilette-művészet ékesíti hiveit. (A pipere ez exact elveinek feltalálásáért Lotze tréfásan Kepplerhez hasonlítja magát.)

A nyelv vagy beszéd első keletkezése szervezetenleg ugyanaz, a mi az indultatos taglejtésé: visszahatás a külső behatásra, a kedv vagy kedvetlenségi izgalomnak reflexiója a testí működ-

dések megváltoztatásában. Sajátságossá teszik e reflexiót a tüdő, a hangszálagok, torok, nyelv, fogak, ajkak közreműködése. E tényezők combinatioja ezerféle hangot is megenged s csakugyan lehetetlen volna számba venni a különböző népek és egyéneknél előforduló hangárnyalatokat, különösen a consonansokét. A vocalisok a szájnnyílás lehető főalakjai által eléggé meg vannak határozva. Hihető, hogy az első jól megkülönböztethető vocalisok az *a*, *i*, *u* voltak s csak ezek után a kevésbé határozott *e*, *o*. — Minden beszédképes lélynél fel kell tennünk a képességet a hallott hangképnek a hang által előidézett beszédszeri mozgások érzetével összekötésére, mi physikai s psychikai folyamat egyszerre. E physiologiai befolyásnak nyoma megvan a nyelv későbbi fejlődésében is: az egyes népek beszédszervének minőségére a klimaticai viszonyok is hatással látszanak bírni. Innen a hegylakók előszeretete az *inyhangok* s a szigetlakóknak a *foghangok* iránt. Sőt a vocalisok és consonansok szavakká összetételén is érezhető ez organicus befolyás. Feltéve a természetes ösztönt a hangok zenei játékára: a nyelv ott kezdődik, midőn e hangok bizonyos jelentést nyertek. A kedélynek egyénileg különböző s pillanat szerint is változó fogékonyságából a behatásokra kimagyarázható, hogy ugyanazon inger itt ez, amott más hangot hozott létre s lett ugyanazon tárgy nevévé. Az értelemnek e nagy szerepe mellett az első szóhangok előállításában fel kell vennünk a phantasia természetes törekvését a benyomást tevő inger objectiv sajátosságának utánképzésére (utánzó hangok). Az analogiák, hasonlatok, képek, melyeket ma inkább csak a költő használ, az ifjúi nyelvnek elsőrendű eszközei voltak. Ez üdeségét, közvetlenségét a szó később elveszti. Legtöbb szótag, mely régebben még szemléletileg tüntetett elő bizonyos képzetet, ma szintelen, elvont jelentésű raggá vált. — Inkább a kedélyéletből indulván ki a nyelv, nagyon természetes, hogy ma sem vehető az egynek a *gondolkozással*. Célja nem lehet csupán a gondolatnak *szoros* visszaadása, de az érzelem keltése s akarat megindítása is. A gondolkozás feladata öntudatosan benyúlni a képzetek esetleges társulásába, megrostálni, megbírálni, a mit képzelésünk mechanismusa az ő számára anyagul szolgáltat. E sajátágos tevékenysége ki van fejezve a nyelv szerkezetében, de viszont a gondolkozás is támogattatik a nyelv által.

Az történik itt, ami az építésnél: az épületet nem lehet bármily alakú kövekből összerakni, de az egész tervének megfelelőleg oly alakban kell feldolgozni mindegyiket, hogy egymásnak biztosítására szolgáljanak. Így a gondolkodás is az érzetekből, érzelmekből, hangulatokból annyit hágy meg, amennyi azok későbbi összekötésére elégséges. A nyelv a gondolkodásnak ezen munkáját a beszédrészek megkülönböztetésében mutatja. Önkéntesen megsemmisíti a gondolkodás a képzetek esetleges társulását s az összetartozót nemcsak együtt hagyja, de újból teremti, oly alakban, hogy összeköttetésének jogosultsága is ki legyen fejezve. Az önállót, a maradandót substantivum, az önállótlan s függőt adjectivum gyanánt fogja fel. Ehhez járul, hogy a folyó átmenetel fedezve legyen, a verbum. E három beszédrész kiválása az első kezdetleges, de szükséges szervezése a nyelvnek, melylyel a gondolkodás az ő operatioját megkezdi. A gondolkodás e megkülönböztetésben haladna, ha szavak nem állnának is rendelkezésére, bár a külső kifejezés hiányában — mely reá visszahat — kevesebb biztossággal. A nyelv grammatikai alakja nem fedi szükségképen annak logikai tagoltságát, de e törekvésnek minden haladó nyelvnel meg kell lenni. A nyelvképző phantasia által teremtett, a gondolkodásnak felesleges grammatikai formák lassanként kivesznek, a gondolat segédszavak összetétele által segít magán (így a régi nyelvek igéinek flexioi) vagy csak luxus módra tartatnak fenn a nyelvekben (a nemi különbségek). A nyelv magasabb fejlődési fokán a tárgyak nevei elvesztik eredeti jelentésüket, a szófűzés régibb törvényességével szakít az egyéni gondolkodás önkénye (itt is a conservativismus helyes), a társadalmi élet költői oldalának vesztével a nyelv is az élet technikai prózájának megfelelő egyszerűségre, kimerítésre törekszik.

Az emberiség első állapotát a népek hite boldognak tartja. A költők képzelete gyakran állítja fel az elművelődött társadalommal szemben az emberiség gyermekkorát. E paradicsomi lakóknak nemcsak boldogoknak, de ártatlanoknak, jóknak kellett lenni. Hogy milyenek lehettek, megítélhetjük azon népek erkölcsi állapotából, melyek még ma is ily gyermekkort élnek. Engedjük meg, hogy van az emberi szellemben eredetileg bizonyos általános jogérzet: az az erkölcsi tapintat, mely képe

bennünket egyes esetekhez megtalálni a jog formáját, mégis a haladó műveltség eredménye. Egyes fénypontok mellett a természeti népek életében milyen mély árnyékot találunk! E természeti nép általános jelleme az állhatatlanság, a kiszámíthatlan következetlenség, melylyel jószívúségükből egyszerre embertelen gonoszságba csapnak át. De igazságtalanság volna tetteiket mai erkölcsi fogalmaink szerint itélni. Az előttünk oly irtóztató emberevés nekik nem okozott lelki furdalást, mint nekünk nem okoz kedvencz háziállataink megevése. Az ő észjárásuk szerint gyermekeiben akkor él igazán a már tehetetlen öreg apa, ha megeszik. Az ember rendeltetéséről való fogalmaknak sokat kell tisztulni, míg minden egyes emberben szentnek tartja az embert. Nem volt-e a gyermekek kitevése törvényesen megengedve az apáknak az ókori művelt népeknél? Erények nem születnek az emberrel. Még a tisztaság szeretete sem általános, azt is ugyátszik a helyzet fejt ki s a megszokás tartja fenn. Az igazmondóság becsét már a nyers természeti állapotban is ismerik s a hazugság, a kétszínűség nem aljasítják-e le még ma is az embert? Magasabb felfogásra van szüksége magáról az embernek, hogy természeti ösztöneinek szükséges voltát, egyszersmind alárendeltségét felismerje. Így áll elő a szeméremérzet sokféle alakja. Lényünk e természeti oldalának eltakarása sajátosságosan az ifjú kor s nép erénye, míg gyermek- és idős korban, a vad és túlművelt népeknél hiányzik vagy már kiveszett a szemérem. Leginkább megkivánjuk ez érzelem jelentését a két nem egymásközi érintkezéseiben s valóban ennek formái a leglényegesebb ismertető jelei egy társaság erkölcsi műveltségének. Egyoldalú műveltség volna a testi alak s erők fejlesztését elhanyagolni; de az igazi erkölcsi érzellemmel nem fér össze testi előnyökkel hatni akarni, aminthogy a civilizált népek illetörvényei szerint az a külső megjelenés correctnessége, mely sem el nem rejtezik, sem piacra nem lép előnyeivel.

A vadász, nomad s földművelő élet fokozatos közeledést jeleznek a magasabb emberi műveltséghez. Lotze ezek rajzában, valamint a világtörténelem korszakainak áttekintésében a pszichológiai motivumokat emeli ki. A földművelés a növények életére irányozván az ember figyelmét, szelidíti erkölcsseit; a munka kényszere itt kezdődik, de azzal az ember bizonyos önállósága

a természet ellenében. A ház szabadabbá teszi az embert, mint a sátor. A cultura kezdetén úgy, mint folyamán, az önérzélem kielégítését találja az ember művében, legyen az egy kőbaltá vagy egy törvénykönyv. Ellenállhatlan szükség hajt bennünket életünket egy általunk alakított környezetben szemlélni. — A házzal kezdődik a család, a nő becsülése, az öregek tisztelete, az ősök emlékezete, a hagyomány. A családot lehet a társaság alapjának nevezni, amennyiben a társaság családokból áll, de megfordítva az is igaz, hogy igazi családi élet csak a társaságban lehet, együtt nemesül, együtt fajul azzal. A szerető pároknak — mondja Lotze — nem volna oly kedves a magány, a társaságra való visszaemlékezés nélkül. »Az élet drámája tartalmatlaná lesz, ha csak két személy játsza azt; kell hozzá legalább chorus, mely az emberi érdekek végetlen gazdagságát feltüntesse, melyből az ő viszonyuk csak egy rész...« A különböző életmódok társas együttlétének is azonban megvannak hátrányai. Míg a foglalkozás egyformasága bizonyos általános normába szorítja az egyest, mint csak egy példányát a köznemzeti műveltségnek, de megmenti a kétségtől s erkölcsi tartatlanságtól: a munka és életformák sokféle tagoltságában a kedélynek zavaró tarkaságot mutat, az egyént felülemeli a hagyományos előítéleteken, de megrendíti az erkölcsi korlátokat is. A műveltségnek, hogy öntudatos humánitásra juthasson, az élet nemzeti szokásából, a skepticismus veszélyén át kell menni. Hogy mindig szerencsésen keresztül jut-e? — az más kérdés.

A társaság az ő természetszerű erkölcsével átváltozik állammá, melynek feladata a társaság szellemében élő eszméket, mint rendező elveket az adott helyzetekben megvalósítani s a jogok és kötelességek rendszerében a szellemi organismust, melyhez az egyes tartozik, mint objectiv valóságot állítani elő. Az állam fogalmából következik, hogy institutioi az egyesek törekvéseit bizonyos határok közé korlátozzák. Ez institutioiok jóságát mindig a kor, a helyzet s a nép műveltsége szerint kell megítélni. A keleti birodalmak despotismusa eszközül használta fel a népet, de ugyanakkor egy egésznek tagjaivá kötötte őket össze. A világhódító hadjáratokat az uralkodói gőg vezette, de talán a világhuralom gondolata volt az egyetlen forma, melylyel az egy-

más iránt ellenséges népek a külső rend és biztonság jobblétébe s az emberiség együvé tartozóságának érzetébe vonattattak. — Az egyes történelmi népekről szólva, mindegyiknek igyekszik Lotze feltüntetni kulturai jelentőségét. A görögök dicsősége a tudomány megalapítása, nem annyira az ismeretek nagy mennyisége által, mint a vizsgáló szellem elfogulatlansága által. A prakticus római népnek a jog kiképzésénél nem kisebb érdeme, hogy »egy nagy államéletbe kötötte össze a föld népeit s a különböző országokban a műveltség magvait nemcsak elszórta, de annyira meggyökerezettette, hogy annak élő ágai a késő korok egész történetén átnyúlnak.« A vallások sokáig hordozói voltak a műveltségnek. A héberek úgy tűnek fel a theocraticus kelet népei közt, mint józanok az ittasok közt. A mosaismusból hiányzott a természetbölcséleti mystika, annál inkább előtérbe jöttek a belső világ talányai, a bűn s az isteni igazságszolgáltatás. De új alakot a világnak a keresztyénség adott. Az evangelium az isten országával a szellemi életet emelte igazi valósággá a történelem világosságában. A szeretettel, mely a megbocsátó kegyelmet állította a földi igazság ellenébe, oly gondolatot hirdetett, oly lényegget adott a vallásnak, mely az értelem minden támadásai közt örök marad. »Az emberiség külső állapotaiba nem mint romboló hatalom lépett a keresztyénség, de a rosztól elvonta fennmaradásának minden igazolását. A rabszolgaságot nem törölte el mindjárt, de elítélte azt, midőn minden embert az isten országában résztvenni hívott.« Lotze méltatja az életre különben terméketlen hittételeket is: ezek voltak a kemény héj, mely az igazság magvát a jövőnek megőrizte. Hasonló érdemei vannak az egyháznak: több tekintetben a haladás és polgárosodás élén állott az, a legtöbb jótékonyági intézmény tőle indul ki, ő oktatott, mert csak nála volt tudomány, hozzá fordultak vigasztalásért, sőt segedelemért, mert az általános zabolátlanság idején ő ismert el minden emberi önkénytől független isteni rendet. — A középkori császárságról szólva, azt mondja, hogy ha csak phantasiakép volt is, valósággal létezett az emberek képzeletében s az iránta való tisztelet sok önkényt korlátok közt tartott és sok áldozatot hozott létre. — Az újkor nagy átalakulásai nem egyszerre következtek be. »Az emberi törekvéssel összefér az a következetlenség, hogy egyik téren ugyanazon nézetekért küzd-

jön, a melyeket a másikon, régi megszokásnak engedve, szenvedélyesen ostromol.« A szabad vizsgálódás elve, melyet a reformáció vallott, nem vonhatta ki magát a következetesség alól, hogy utoljára minden keresztyéni, sőt minden vallási nézetre kiterjesztessék; a lelkiismeret szabadságából természetesen folyik a politikai szabadság. Az újkor jelszava: »minden előítélettel szakítani«, alkalmaztatott tudományban, művészetben, társadalomban, politikában. A francia forradalom az általános emberi jogok proklamálásával még az élet külsőségeiben is szakított a történelemmel. A harcz célja még mindig nincs elérve, — ezt érezzük. A század küzdelmeiből egyet tanultunk, azt, hogy az állam vezetése és igazgatása éppen úgy tartozik tekintetbe venni a jelen változó szükségzeit, mint a történelmi multat, hogy a hatalom megosztása szükséges, hogy az erők szabad egyesülésének, a községek önkormányzatának tért kell nyitni s hogy a szabadság egy korlátozó felügyeletnek alárendelendő, mely az egész biztonságáról gondoskodik. »De korunk képviselői alkotmányjaiban az államművészet még vagy nem találta meg ideális célok betöltésére az alkalmas formát vagy e formák még koraiak, az a szellem még nem képződött ki, melyre egészen illenének.« — Mint az élet viszonyai, úgy tapasztalja a tudomány is a kritika befolyását. A tudomány most lett igazán kutatással, mely a források megbízhatóságát próbára teszi s a haladás lehető útjait számba veszi s eredményeit kísérletek által biztosítja. A csillagászat a világnézetnek új háttért nyitott, a mechanika és chemia által nemcsak a javak szerzésének, de a szellemi közlekedésnek is számtalan új eszköz nyújtott. S a jelenkor műveltsége a harci technika birtokában nem félhet többé a barbar népek általi elpusztítástól. Mindezen hatások új szellemet, új hangulatot adtak a jelenkornak, melyet szeretünk humanizmusnak nevezni. Jellemzi ezt a cselekvésben bizonyos tartózkodás, józanosság. Miután minden gondolható életérdeket s minden nézőpontot megismert már az ember, nehezen érdekelhető s kevésbé könnyen hívó. E szenvedélytelenség következménye a közönyösségig menő türelmesség, mely a társadalom annyi még fél alakulásai mellett igen sok becsest nyújt s remélni engedi a folytonos haladást.

S van-e csakugyan haladás? Nem látván sem a kezdetet

sem a véget, az okoskodás is oda menekül, ahova a hit: istenhez. De mentől tisztábban fogjuk fel a teremtő működést, annál kevésbé várhatjuk minden pillanatban »isten ujjait« láthatni a tüneményekben; inkább a természet törvényeinek szakadatlanságában gondolhatjuk az ő mindenhatóságát láthatlanul jelen lenni. De ez isteni működés örök következetességével nem tud kedélyünk kibékülni. Ezzel lemondunk a cselekvés szabadságáról. Az élő személyiségben azt keressük, s magunkban azt hiszszük feltalálhatni, hogy van lehetőség belátásunkat növelni, nem akarni azt a mit előbb akartunk, hogy cselekvőleg be tudunk nyulni a külvilág alakításába — s mindez összeegyeztethetlen egy oly isteni működéssel, mely magát saját törvényével folyton megköti. Egy magából szükségképen fejlődő ösléttel minden történés összeegyeztethetlen. S ha határvonalat húzunk a természet mint a szükségesség s a történelem, mint a szabadság birodalma közt, nem azt tettük-e fel, hogy isten cselekedetei legalább az emberi lélekben meg-megszakadnak? Egy megoldás lehető csak: a pszichológiai. Törvényesség uralkodik a természetben s ennek az emberi élet is alá van vetve, de az emberi lélekben szintén törvényszerűleg igen sok történhetik, a mi nem egyszerű folytatása a külvilág behatásának, a mire a szellemi élet nélkül a természeti rend soha sem vezetett volna. Nincs hát abban ellenmondás, hogy az isteni bölcsesség magasabb nézőpont szerint vezeti az emberiség történetét, mint a természet folyását. — Ez isteni vezetést szokták nevezni az emberiség nevelésének. De nevelni csak egyes embert lehet, ki hibáinak következményéből okulhat s ha tökéletesedik, ennek örömet önmaga érzi. Az emberiség egy általános fogalom, ez nem cselekedhetik, nem szenvedhet, ezt tehát nevelni nem lehet. Feltéve, hogy van haladás, ez csak az egyes emberekről s akkor is kevesekről áll, a többiek, kik a folyam sodrában nincsenek, elmaradnak a sekélyes partokon. De azt sem lehet mondani, hogy az utódok mind öröklenek, a mit az elődök bírtak; ellenkezőleg egyik idő ellensége a másiknak s néha csak előítéletekből áll az örökség. Minden embernek újból kell tanulni, a mit az apák tudtak s a miért ezek lelkesültek, annak ő előtte sokszor semmi becse. A haladást mint folytonosságot állítani

éppen nem lehet. Ahol legbiztosabbnak tartjuk a haladást: a tudományban, ott is az a sajátságos sorsunk van, hogy az roppant mennyiségénél fogva senkinek sincs birtokában. Alkalmazásában az ismereteknek mindenestre van haladás egészben is; azonban e haladásnak nagyon csekély tudatával bír az emberiség, mint ilyen. Az »emberiség nevelése« eszméjének tehát a történelem megértésében nem sok hasznát vesszük. — Legtöbb felfogás, mely e fejlődést meg akarta magyarázni, oda jutott, hogy egy önkény művének tekintette azt, melynek az egyes emberek, korok tehetetlen eszközei, tehát hogy a cél kívül van, vagy végül van. Lotzét nem elégíti ki egyik magyarázat sem. A pogány és keresztyén kor asketáinak az a meggyőződése, hogy az egész földi élet hiába való, szintén »történelembőlcsélet«, de félreismerése az egészséges emberi természetnek, mely a társas közösségben találja meg tevékenységének igazi terét és céljait. A világot »isten költeményének« nevezni végre is csak egy meddő gondolatjáték. Erősebben támadja azt a felfogás-módot, mely a történelemben egy eszme fejlődését látja. Akkor arra kell előbb felelni, miért, mi végre történik mindez? Ha a boldogságért, melyet a látmány nyújt, akkor annak vagy mindig kell vala az emberek által élveztetni, vagy isten az, a kinek kedvéért történik minden, vagy végre azon néhány emberért, kikben a történelmi haladás eszméje tudalomra jön. Hogy az emberek nagy részénél mindig hiányzott a történelmi tudalom, hogy a tömeg történelem-bölcsészete homályos hagyományokból »a régi jó időkről« s békétlen reménykedésből áll egy jobb jövő felől, ezt nem kell bizonyítani. A második esetben isten kezében levén a világdrama terve kivitele, ő levén még a néző is, az emberek, az ő minden reményükkel, félelmökkel, cselekvésekkel, szenvedésekkel csak a gépezethez és decoratióhoz tartoznak, melyet isten az előadáshoz felhasznál. Az ember tragicumának közönyös nézőjeül gondolni istent mégis visszataszító volna, ezért helyettesítik világssellemmel vagy absoluttal. De egy személytelen őslény még kevésbé lehet alapja a kötelességeknek s mi nem érezhetnénk indítatva magunkat az emberi nemért való őszinte fáradozásra s »ha mégis megmaradnánk a szeretet, a kötelességérzet s feláldozás mellett: az az emberi szív minden végessége s mulan-

dósága mellett sokkal nemesebb, gazdagabb s felségesebb lény volna, mint az absolut minden gondolati szükségességű fejlődésével.« — Végre azt sem arrogáljuk, hogy a »philosophusok kedvéért« volna a történelem. Nincs más hátra, mint úgy fogunk fel az emberiség történetét, mint saját fogalmának megvalósulását. »Mint az emberi szellem önfejlesztése, mint saját sorsa, saját benső szükségessége, a történelem sem nem egy mozgás, melybe bennünket egy magasabb szándék önkénye sodort, sem nem olyan, melybe a külső tények esztelen összehatása juttat. Az emberiség fogalmából lesz a történelem megfogható, ebben vannak nemcsak az időbeli haladás alapja, de a történelmi fokozatokra nézve levezethető szigorú és teljes formulák is.« Mint az organismusban az élő elemek összeműködnek egy közös folyamatba, mint egy testtömeg parányi részeinek szabálytalan, sőt ellentétes mozgásai mégis közös mozgást idéznek elő: úgy lehet gondolni, hogy az egyesek szabálytalan akarásai korlátozva vannak azon általános feltételektől, melyek általában a szellemi élet törvényeiben az állandó természeti rendben végre egy lelkes társaság tagjai közt levő kölcsönhatásban elkerülhetlenek. Egészben és nagyban csak oly fejlődés jöhet létre a történelemben, mely az emberi szellemi élet rendeltetésének megfelel. Lotze visszautasítja azt a nézetet, hogy a jelen áldozat legyen a jövőért s a késő emberiségnek legyen fentartva az a boldogság, mely a múlt és jelen embertől megvolt tagadva. Sőt inkább megvan és meglesz minden életnek a maga külön célja, a maga öröme, baja. Az a minnek becsét tulajdonítunk, a mit igaznak tartunk, az üdv, a kétségbeesés, a bámulat, az utálat, a szeretet és gyűlölet — ezek tették mindig s ezek fogják tenni az életet. De az emberiség egysége főleg az összetartozóság érzetében van múlttal és jövővel. Jellemző az önző emberi kedélyre, hogy a jelen sohasem irigyli a jövőt, sőt egy jobbnak előállítása minden nemes szív törekvése. »Az a sejtelem, hogy mi nem veszünk el a jövőre nézve, hogy azok, a kik előttünk voltak, habár elenyésznek a földről, nem enyésznek el a valóságból, s hogy a történelem haladása érettök is történik: csak ez a hit engedi meg, hogy egy emberiségről s ennek történelméről beszéljünk. Mert ez az emberiség nem egy általános nem, mely egyesek-

ben ismétli magát közönyösen az iránt, hányan voltak vagy lesznek, nem is a számtalan egyesek sokaságában áll, melyet csak a mi gondolatunk foglal egybe, hanem ama realis és élő közösségben, mely a szellemek időileg elválasztott sokaságát az egymásért lét egészébe foglalja össze, melyben mindegyiknek ki van számítva és fentartva saját helye.« *

Már eddig is hosszúra nyúlt ismertetésemet Lotze történelem-bölcseletéről sietek bevégezni. A haladás keretét betöltő képekből csak egyes vonásokat adhatok. — Főbb formái az emberiség haladásának: az igazság és tudás, az életélvezet és munka, a szép és a művészet, a vallásos élet, a nyilvános élet és a társaság. Ezeknek inkább eszmei, mint időrendi történetét találjuk Lotzenál. Miután az állam és vallás eszméjét már ismerjük, az utolsó két alak mellőzhető lesz.

A megismerés első formája a mythologia. Az ifjú emberiség az egyesről nem az általánosra, de az egészre törekszik, mindent az érzelem melegével fog fel s megelevenít phantasiájával. Egy nagy igazság van e kor meggyőződésében: hogy igazán létező csak az, a minnek becse van! — Az erre következő élet- és művelődési kor nem igyekszik költészettel egészíteni ki a világot, gondolkozó szemlélés által akar a dolgok természetére jutni. A mesével eltelik a szív s szomjazza a valóságot s leírhatlan örömet talál, ha annak csak egy kis részébe belátást nyerhet. — A módszeres reflexio vezetett a tudományos megismerésre. Ez felismerte, hogy a dolgok természete mindenütt jelen van s az igazságban áll, mely örök maga magával egyenlő a legkisebben s legnagyobbban s a világ minden részét, mint ideg a szervezetet összeköti. Hogy szemlélésünk tárgyai általános nemi fogalmak alá rendezhetők s e fogalmak függetlenül az egyes dolgok változásától mindig ugyanazok: e felfedezés képezi az átlépést az új korra. Ehhez csatlakoznak a metaphysika kérdései, a lét és gondolat viszonyáról, melyeknek dialektikai fejlődését adja Lotze, ezzel végezvén bírálatát: »az ókor árnya: a »logos«-nak az a végzetes túlbecsülése még mindig felettünk lebeg s nem engedi sem

* Mikrokosmos III. 51.

az idealeban sem a realeban észrevenni azt, mi által mindkettő több mint minden ész.«

Hiányos ismerettel kellett az embernek a dolgokat s a társaság viszonyait használni és alakítani, de e tapogatózó kísérletek gazdagították tudását, s a tudás növekedése hatalmát a dolgok felett s vállalkozási kedvét. Tudomány és élet így fejlődnek kölcsönhatásban. Lotze nem tart azokkal, kik a munka és élvezet közt éles határt vonnak, mint a portéka és ára közt, mert a munka maga sok örömet ad s a pihenésnek is csak ez ad édességet. Így nem igazságos a régibb idők boldogabb voltára következtetni abból, hogy akkor ugyan a kielégítésnek nem volt annyi módja mint ma, de szükség is kevesebb volt. A munkátlan természeti állapot szellemi élettartalmáért nem cserélnők mi el azt, a mivel a cultura küzdelmeinket jutalmazza. De azért a munka történetét nem végzi Lotze optimissal. A materialisticus nézetek áramlása mutatja a növekedő hajlamot: semmi más törekvést nem ismerni, mint a földi javak s élvezetek szaporítását. — A géptechika tagadhatlanul emelte az anyagi jólétet, de a munkás osztálynak abban vajmi kis része van. Kivált északon a gyárakban egy új rabszolgaság kezdődött. Még kedvezőtlenebb a munka új formáinak visszahatása a szellemi fejlődésre. A régi munkás ura volt műszerének, a mai rabja; amaz a kész munkából okult s tökéletesítette magát, emennek már oly alakban kerül kezébe a munka, melynek múltját s jövőjét nem ismeri. Ugy látszik »az emberi élet mindinkább átváltozik a létért való küzdelemmé. Az apró szükségletek megsokasodása s azok kielégítésének nehézsége felemésztí az erő nagy részét, melyet feltételebb célokra lehetett volna fordítani. A munka helyére, mely egykor egy magát üdítő gyakorlás volt, mindinkább az üzlet lép »a társadalom ama csodálatos teremtménye, mely az ő sokágú összeköttetésével akarunktól független saját életet látszik folytatni s az egyeseket rabszolgájává teszi . . . Ilyen folyása a dolgoknak ha haladás s talán szükséges is, semmi esetre sem tökéletesedés, legalább a közboldogságra nézve nem.«

Az aesthetikai eszmék közül a népek lelkét először a nagy, az óriási ragadta meg. Ezt mutatják az épülettromok, még a szobrászati maradványok is. A héber nép vallásos esz-

ményre, mely zoltáiraiban s a próféták könyveiben nyilatkozik, a f e l s é g e s. A görögök szellemi életének gazdagságát s mozgalmasságát mutatja már nyelvök. A görögök elérték, hogy a s z é p emberiség mintaképeül szolgáljanak az utóvilág előtt. Műveiket is minden téren a h a r m o n i a, a mérték jellemzi. A görögnél a tekintet világossága s az alakító erő pótolta azt, a mi talán phantasiájoknak a szív melegéből hiányzott. A rómaiknál hiányzik ez életvidámság, vallásos hitök az emberi lét mögött látta már a dolgok homályos összefüggését. Innen költészetükben a hajlam a r e f l e x i ó r a, innen a prózai styl tökélyének, a s z a b a t o s s á g n a k keresése kötött műveikben is, s minden műalkotásaikban a v á l a s z t é k o s s á g. A keresztyénség széttörte az ókort jellemző önelégültséget a földi étellel, az emberiség életét csak átmeneteli pontnak tekintette isten országára, a természetet csak eszköznek a gondviselés kezében, melynek szépsége a bűn által el van torzítva. Így az újkor phantasiája a töprengés képét mutatja. Innen a keresztyénkor művészetében a s y m b o l i k á r a való hajlam s fogékony-sághiány az alaki szépség iránt s az egészséges természet önelégtételének jeléül a t r é f á r a, g ú n y r a való hajlam. A realis élet visszahatása hozta magával az e l é g e d e t l e n s é g e t a végetlen utáni sovárgással, mely a modern kor költészetének aesthetikai alaphangja lett. Nekünk a művészet csak a cultusz díszítésére szolgál. Képtárak, concertek, színházak szórakozásra valók csak, hol az ember munkától vagy gondjaitól szabadul egy időre. A modern világ kritikai vizsgálódó szelleme az élet minden vidékét rationalis alapokra igyekszik fektetni, a társadalmi érintkezést mindinkább megfosztja költői elemeitől, hogy minden lelkesedést az elvonultság magányának tartson fel. A szobrászat és építészet kivételével mégis az újkorban érte el minden művészet tetőpontját. Előnyét és hátrányát az ókori műalkotásokkal szemben az élet különbözősége magyarázza meg. Ez a kedély szenvedélyességének terméke, az ellentétek, a meghasonlottság kifejezése. Innen a s z e l l e m e s s é g kinyomata minden modern alkotáson, innen a kor függetlenségi törekvéseinek megfelelőleg a karakteristika s a sokszor túlhajtott i r ó n i a és h u m o r.

Bihari Péter.

(Vége köv.)